9 મૂળભૂત હકો, મૂળભૂત ફરજો અને રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો

ભારતના બંધારણનું આમુખ, તેના મુખ્ય આધારસ્તંભો તથા વિશિષ્ટ લક્ષણોનો અભ્યાસ અગાઉના પ્રકરણમાં કર્યો. આ પ્રકરણમાં બંધારણના વિશેષ મહત્ત્વનાં લક્ષણો જેવાં કે મૂળભૂત હકો, મૂળભૂત ફરજો અને રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો વિશે વિગતે માહિતી મેળવીશું.

માનવ હકો - માનવ અધિકારો (Human Rights)

વ્યક્તિ માત્રના અસ્તિત્વ અને તેના વ્યક્તિત્વના સર્વતોમુખી વિકાસ સાધવામાં મદદરૂપ એવી સામાજિક પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થવું અને તે ચાલુ રહે એ અત્યંત આવશ્યક છે, એને સામાન્ય રીતે માનવહકો કહેવાય છે. દરેક લોકશાહી દેશમાં તેના નાગરિકને કેટલાક પાયાના હકો આપવામાં આવ્યા છે. એ બધા હકો વ્યક્તિ કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના ભોગવી શકે એ માટે એ હકોના રક્ષણની ખાતરી આપવામાં આવી હોય છે અને સમાજ અને રાષ્ટ્ર દ્વારા તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય છે. વ્યક્તિનો મનુષ્ય તરીકે જન્મ થતાંની સાથે જ તે કેટલાક પાયાના હકોનો હકદાર બને છે, તેને માનવ હકો કહેવામાં આવે છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની મહાસભાએ (UN) તા. 10 ડિસેમ્બર 1948ના રોજ માનવ અધિકારો જાહેર કર્યા તેથી 10 મી ડિસેમ્બરને **'માનવ હક દિન'** તરીકે આપણે ઊજવીએ છીએ. માનવ હકોની વૈશ્વિક ઘોષણાને સ્વીકૃતિ આપી ત્યાર બાદ માનવ હકો પૈકી કેટલાક અત્યંત મહત્ત્વના હકોનો આપણે ત્યાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો અને તેમના રક્ષણની ખાતરી આપવામાં આવી અને બંધારણસભાએ તેમને બંધારણમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન આપ્યું છે. આમ, જે માનવ હકોને કાયદાકીય પીઠબળ આપીને બંધારણમાં સમાવ્યા તેને મૂળભૂત હકો કહેવામાં આવે છે.

આ માનવ હકો મનુષ્યનું મનુષ્ય તરીકેનું ગૌરવ જાળવી રાખવાના હેતુથી ઘોષિત કરાયા છે. મનુષ્યનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે તેની ન્યૂનતમ જરૂરિયાતો (રોટી, કપડાં, મકાન, શિક્ષણ અને આરોગ્ય) તેને ગૌરવપૂર્વક અને સન્માનજનક સ્થિતિમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે. ઉપરાંત તે સર્વતોમુખી વિકાસ સાધી શકે, તે જાતનું રાજકીય અને સામાજિક વાતાવરણ મળી રહે એનો રાજ્યએ સ્વીકાર કરીને તેના રક્ષણની બાંયધરી આપવામાં આવી છે. આવા પાયાના મૂળભૂત માનવ અધિકારો એ લોકશાહી શાસનપ્રથાની પાયાની ઓળખ છે.

મૂળભૂત હકો (Fundamental Rights)

રાષ્ટ્રની સ્થિરતા, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણ અર્થે તથા સરમુખત્યારશાહી સામેના રક્ષણ માટે મૂળભૂત હકો જરૂરી છે. તે નીચે મુજબ છે :

(1) સમાનતાનો હક (2) સ્વતંત્રતાનો હક (3) શોષણ સામેનો હક (4) ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો હક (5) સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક હકો (6) બંધારણીય ઈલાજોનો હક.

(1) સમાનતાનો હક : 'કાયદા સમક્ષ સમાનતા' અને 'કાયદાનું સમાન રક્ષણ' આ બે ખ્યાલોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કાયદા સમક્ષ સમાનતા એટલે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વર્ગની તરફેણમાં વિશેષાધિકારોનો અભાવ. એકસરખી પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલ વ્યક્તિઓને એકસરખો કાયદો લાગુ પડશે. આ હક મુજબ વ્યક્તિઓ વચ્ચે જ્ઞાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મસ્થાન, આવક કે શિક્ષણનાં કારણોસર ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહિ. તેમની સાથે કાયદાનો વ્યવહાર એકસરખો રહેશે, વડાપ્રધાનથી માંડીને પટાવાળા સુધીની કક્ષાવાળી વ્યક્તિએ પોતે કાયદા વિરુદ્ધનું કૃત્ય કરેલ હોય તો તે બદલ સામાન્ય નાગરિકની જેમ સમાન ધોરણે તે જવાબદાર રહેશે અને સામાન્ય અદાલતના ચુકાદાને આધીન રહેશે. જોકે રાષ્ટ્રપ્રમુખ કે રાજ્યપાલ વગેરેને કેટલાક વિશેષાધિકારો અપાયા છે.

કાયદાના સમાન રક્ષણનો અર્થ થાય છે કે સમાન સંજોગોમાં કાયદાનો વ્યવહાર સમાન જ હોવો જોઈએ. કોઈ વ્યક્તિ કે વર્ગને અલગ રાખી તેમના પ્રત્યે ભેદભાવ દર્શાવતો કાયદો રાજ્ય ઘડી શકે નહિ. દરેક કાયદો તમામને માટે એકસરખી રીતે લાગુ પડવો જોઈએ. કોઈ પણ નાગરિકને દુકાનો, નાસ્તાગૃહો, હોટલો, જાહેર મનોરંજનનાં સ્થળોએ પ્રવેશ મેળવવાનો, જાહેરસ્થળોનો ઉપયોગ કરવાનો, જાહેર રસ્તા, તળાવો કે કૂવાઓનો વપરાશ કરવાની તમામને એકસરખી સમાન તક આપવામાં આવી છે.

સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે ખાસ કાયદાકીય જોગવાઈઓ, લિંગના આધારે ભેદભાવ ગણાશે નહિ. તે જ પ્રમાણે સમાજની અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ તેમજ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની ઉન્નતિ માટે રાજ્યને ખાસ જોગવાઈ કરતાં રોકશે નહિ. સરકારી નોકરીઓમાં કે ઉચ્ચ અભ્યાસમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે અનામત બેઠકોની અલગ જોગવાઈ એ સમાનતાના હકનો ભંગ ગણાશે નહિ. રાજ્યોની જાહેર નોકરીઓમાં નિમણૂક સંબંધી બાબતોમાં તમામ નાગરિકો માટે સમાન તક રહેશે. જોકે નોકરી સંબંધી જરૂરી લાયકાતો નક્કી કરવાની રાજ્યને છૂટ આપવામાં આવી છે. સામાજિક ન્યાય અને વ્યક્તિના ગૌરવની ખાતરી સ્વરૂપે અસ્પૃશ્યતાની નાબૂદી કરીને અસ્પૃશ્યતાનું કોઈ પણ સ્વરૂપમાં આચરણ પર પ્રતિબંધ છે અને શિક્ષાપાત્ર ગુનો બને છે.

સમાજમાં કૃત્રિમ ભેદભાવો ઊભા કરતા ઇલકાબો અને ખિતાબો દૂર કરવામાં આવ્યા છે, જેમકે નામની આગળ સર, દીવાનજી, રાવબહાદુર જેવાં વિશેષણો લાગતાં હતાં તે દૂર થયાં છે. સ્વતંત્રતા પછી જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં તેમનાં વિશિષ્ટ પ્રદાનને અને સિદ્ધિઓને ધરાવતી વ્યક્તિઓને બિરદાવવા માટે સરકાર દ્વારા ભારતરત્ન, પદ્મભૂષણ, પદ્મવિભૂષણ, પદ્મશ્રી જેવા વિશિષ્ટતાદર્શક એવૉર્ડ આપવામાં આવે છે. લશ્કરી સેવાઓમાં 'પરમવીરચક્ર' અપાય છે. લશ્કરી સેવાઓમાં નામની આગળ જનરલ, મેજર, ચીફ માર્શલ, ફિલ્ડમાર્શલ જેવાં વિશેષણો લાગે છે તે સમાનતાના હકનો ભંગ ગણવામાં આવતો નથી. આમ, આ હક થકી સમાનતાવાળા સમાજની સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ છે અને ભારતમાં 'કાયદાનું શાસન' છે, તે સ્થાપિત થાય છે.

અલગ પ્રકારના સમૂહો કે વર્ગો માટે તેમની અલગ વિશિષ્ટ સેવાઓના સંદર્ભમાં અલગ પ્રકારની કાયદાકીય જોગવાઈ હોઈ શકે છે. દા.ત., વકીલો, ડૉક્ટરો, શિક્ષકો, વીમાકંપનીઓ, સ્ત્રીઓ, સગીરો માટે અલગ અલગ કાયદાઓ છે. સમાન કામ માટે સમાન વેતનનો સિદ્ધાંત પણ આ અનુચ્છેદનો જ ભાગ છે.

(2) સ્વાતંત્ર્યનો હક : બંધારણ દ્વારા ભારતીય નાગરિકોને છ પ્રકારની સ્વતંત્રતાઓ બક્ષવામાં આવી છે જે નીચે પ્રમાણે છે : (1) વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા. (2) શાંતિથી અને શસ્ત્રો વિના ભેગા થવાની અને સભા ભરવાની સ્વતંત્રતા. (3) મંડળો અથવા સંઘો રચવાની સ્વતંત્રતા. (4) ભારતના કોઈ પણ પ્રદેશમાં ગમે ત્યાં મુક્તપણે હરવા-ફરવાની સ્વતંત્રતા. (5) ભારતના કોઈ પણ પ્રદેશમાં કોઈ પણ ભાગમાં રહેવાની અને સ્થાયી થવાની સ્વતંત્રતા. (6) ગમે તે વ્યવસાય, કામકાજ, વેપાર કે ધંધો કરવાની સ્વતંત્રતા.

ભારતીય નાગરિકોના વ્યક્તિત્વના સર્વતોમુખી વિકાસ અને અભિવ્યક્તિ માટે, લોકશાહીના સુચારુ સંચાલન માટે, વ્યક્તિ તંદુરસ્ત અને સ્વસ્થ જીવન જીવી શકે એ માટે આ હકનું સવિશેષ મહત્ત્વ છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ આ બધી સ્વતંત્રતાનો મનસ્વીપણે, બેફામપણે વર્તીને, સ્વચ્છંદી બનીને ઉપયોગ કરી શકે નહિ. રાજ્ય સમાજના વ્યાપક હિતમાં, જાહેર સુલેહ-શાંતિ અને સલામતી અર્થે આ સ્વતંત્રતાઓ પર વાજબી નિયંત્રણો અને મર્યાદાઓ મૂકી શકે છે એવી બંધારણમાં સ્પષ્ટતા થઈ છે. કઈ સ્વતંત્રતા કઈ મર્યાદાઓમાં રહીને ભોગવવાની છે તેની જાહેરાત બંધારણમાં કરવામાં આવી છે.

ભારતીય નાગરિકને પોતાના વિચારોને વાણી અને વર્તન દ્વારા અભિવ્યક્ત કરવાની સ્વતંત્રતા બક્ષવામાં આવી છે. લેખિત યા મૌખિક કે આંગિક અભિનય થકી એ વ્યક્ત કરી શકે છે; પરંતુ તે મુજબ અમર્યાદિત કે નિરંકુશ રીતે વર્તવાની કોઈને છૂટ નથી. કેટલાંક વાજબી નિયંત્રણો કે મર્યાદાઓ બંધારણે મૂક્યાં છે. જેવાં કે ભારતનું સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા, રાજ્યની સલામતી, વિદેશી રાજ્યો સાથે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો, જાહેરવ્યવસ્થા એટલે જાહેર શાંતિ, સુલેહ અને સલામતી, નીતિમત્તા, શિષ્ટતાના હિતમાં, અદાલતી તિરસ્કાર, બદનક્ષી, ગુનાની હિંસાની ઉશ્કેરણી જેવી બાબતોને ધ્યાનમાં લઈને આ સ્વતંત્રતાઓના હકનો ઉપયોગ કરવા પર રાજ્ય કાયદા દ્વારા વાજબી નિયંત્રણો મૂકી શકે છે. આ ઘણી બધી મર્યાદાઓ વાજબી છે કે નહિ તે નક્કી કરવાની સત્તા ન્યાયતંત્રની છે. અખબારી સ્વાતંત્ર્યમાં વિચારો અને અભિપ્રાયો થકી જાહેર હિતને આગળ ધપાવાનો હેતુ છે; પરંતુ આ સ્વાતંત્ર્યનો અલગ ઉલ્લેખ થયો નથી. અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતામાં તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

તાજેતરમાં 2009માં થયેલાં બંધારણમાં સુધારા મુજબ 6થી 14 વર્ષ સુધીની ઉંમરનાં તમામ બાળકોને નિ:શુલ્ક અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે. ગુનાના સમયે વ્યક્તિનું કૃત્ય ગુનો ન ગણાતું હોય તો તેને સજા કરી શકાય નહિ, તેમજ સજાની નિર્ધારિત જોગવાઈથી વધુ સજા કે એકના એક ગુના માટે એકથી વધુ વખત વ્યક્તિને સજા થઈ શકતી નથી. કાયદા દ્વારા સ્થાપિત જોગવાઈ મુજબ કોઈ પણ વ્યક્તિને એના જીવન અને અંગત સ્વાતંત્ર્યથી વંચિત કરી શકાય નહિ. ધરપકડ કરાયેલ વ્યક્તિને ધરપકડ કરવાનાં કારણોની શક્ય તેટલી ત્વરાથી જાણ કર્યા સિવાય કસ્ટડીમાં રાખી શકાશે નહિ, તેને પસંદગીના ધારાશાસ્ત્રીની (વકીલ) સલાહ લેવાના અને બચાવ કરવાના તેના અધિકારનો ઇન્કાર કરી શકાશે નહિ. તેમજ ધરપકડ

કરાયેલ અને કસ્ટડીમાં રખાયેલ દરેક વ્યક્તિને તેની ધરપકડ કર્યાના ચોવીસ કલાકમાં સૌથી નજીકના મૅજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે. મૅજિસ્ટ્રેટની પરવાનગી વિના કોઈ પણ વ્યક્તિને કસ્ટડીમાં રાખી શકાશે નહિ.

પ્રતિબંધક અટકાયતી ધારા હેઠળ જે વ્યક્તિની ધરપકડ કરાયેલ હોય તેવી વ્યક્તિને ઉપર્યુક્ત બાબતો લાગુ પડશે નહિ.

નિવારક અટકાયત (પ્રતિબંધિત અટકાયત) : રાજ્યને એમ લાગે કે કોઈ વ્યક્તિ તરફથી કોઈ ગુનાહિત કૃત્ય કે પ્રવૃત્તિ થવાની સંભાવના છે તો સાવચેતીનાં પગલાં તરીકે તેને નિવારક અટકાયત ધારા હેઠળ ધરપકડ કરી શકાય. આ ધારાનો હેતુ અટકાયતીને તેણે કૃત્ય કર્યા બદલ તેને શિક્ષા કરવાનો નથી; પરંતુ રાજ્ય, સમાજ કે કોઈ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ ગુનાહિત કૃત્ય કરતો તેને અટકાવવાનો છે. આ કાયદા હેઠળ અટકાયતીને ત્રણ માસ કરતાં વધુ સમય માટે અટકાયતમાં રાખવાની સત્તા મળતી નથી. વડી અદાલતના ન્યાયાધીશો કે સલાહકાર બોર્ડના અભિપ્રાયના આધારે અટકાયત હુકમ રદ કરી શકાય છે. કેટલો સમય અટકાયત ચાલુ રાખવી એ નિર્ણય રાજ્ય સરકાર કરી શકે.

(3) શોષણ વિરુદ્ધનો અધિકાર : કોઈ પણ વ્યક્તિનું બીજી વ્યક્તિ દ્વારા કોઈ પણ પ્રકારે શોષણ ન થાય એવા શોષણવિહીન સમાજની સ્થાપનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બંધારણનો છે જે આ હક દ્વારા સિદ્ધ થયો છે. મનુષ્યનો વેપાર, વેઠપ્રથા, દાસત્વ અને બળજબરીથી કરાવાતી કોઈ પણ પ્રકારની મજૂરી પ્રતિબંધિત છે. આ જોગવાઈનો ભંગ શિક્ષાપાત્ર ગુનો ગણાય છે. અનૈતિક હેતુઓ માટે બાળકોના કે સ્ત્રીઓના વેપાર, બળજબરીથી કરાવાતી મજૂરી કે મરજી વિરુદ્ધનું દાસત્વ, વેતન વિનાની મજૂરીનો અને સદીઓથી ચાલી આવેલ વેઠપ્રથાનો અંત લાવવાનો છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ પાસે વિના વેતનથી કે લઘુતમ વેતન કરતાં ઓછા વેતનથી બળજબરીથી કે ફરજિયાતપણે મજૂરી કે કામ કરાવવું એ શિક્ષાપાત્ર ગુનો બને છે.

ચૌદ વર્ષથી નીચેની ઉંમરના કોઈ પણ બાળકને કોઈ કારખાના, ખાણમાં કે જોખમી વ્યવસાયમાં, બાંધકામ, ગૅરેજ, હોટલ કે લારી-ગલ્લા કે ઘરનોકર તરીકે કોઈ પણ કામમાં કામે રાખી શકાશે નહિ. બાળમજૂરી નાબૂદી કાનૂન હેઠળ એ શિક્ષાપાત્ર ગુનો જાહેર કરાયો છે.

જોકે રાજ્યને જાહેરહેતુઓ માટે, લશ્કરી સેવાઓ કે રાષ્ટ્રીય ફરજો, સમાજસેવાના કોઈ ક્ષેત્રમાં ધર્મ, જાતિ, લિંગ, જ્ઞાતિ કે વર્ગના ભેદભાવ રાખ્યા વિના, ફરજિયાતપણે વ્યક્તિ પાસે સેવા લેવાનો અધિકાર છે. આ સેવા વેતન વિના કે સવેતન હોઈ શકે છે.

(4) ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો હક : ભારતના કોઈ પણ નાગરિકને અંત:કરણ અનુસાર પોતાને મનપસંદ ધર્મમાં માનવાનો, તેનું પાલન કરવાનો અને તેનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવાનો સમાન અધિકાર બંધારણે ઘડ્યો છે; પરંતુ આ સ્વતંત્રતા જાહેર વ્યવસ્થા, નીતિમત્તા અને સ્વાસ્થ્યને બાધ ન આવે તે રીતે વાજબી નિયંત્રણોને આધીન રહીને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર ભોગવવાનો છે. ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો, પ્રાર્થના કે પૂજા કરવાના સ્વાતંત્ર્યનો સમાવેશ આમાં થાય છે.

ભારતમાં રાજ્યને પોતાનો કોઈ ધર્મ નથી કે ભારતનું રાજ્ય કોઈ ધર્મ કે સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો કે માન્યતાઓને આધારે ચાલતું નથી. રાજ્ય કોઈ પણ સમુદાયની ધાર્મિક બાબતોમાં અને ધાર્મિક માન્યતાઓમાં દખલગીરી કરી શકશે નહિ. ધાર્મિક અને સખાવતી હેતુઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો અને તેમનું સંચાલન અને વહીવટ કરવાની સ્વતંત્રતા પણ ધાર્મિક સમૂહોને આપવામાં આવી છે. કોઈ પણ રાજ્ય જાહેર કરવેરા દ્વારા ઊભા કરાયેલા જાહેરફંડનો ઉપયોગ કોઈ ખાસ ધર્મ કે સંપ્રદાયના લાભ કે અભિવૃદ્ધિ માટે કરી શકાય નહિ. સરકારી ગ્રાન્ટમાંથી ચલાવાતી કોઈ પણ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં ધાર્મિક શિક્ષણ આપી શકાશે નહિ કે ધાર્મિક શિક્ષણમાં ભાગ લેવાની કે ધાર્મિક ઉપાસનામાં હાજર રહેવાની ફરજ પાડી શકાશે નહિ.

(5) સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક હકો : ભારતમાં વિવિધ ધર્મો, વિવિધ ભાષાઓ અને સંસ્કૃતિઓ ધરાવતા લોકો રહે છે. ભારતના પ્રદેશોમાં રહેતા લોકોને પોતાની આગવી ભાષા, લિપિ, સંસ્કૃતિની ઓળખ અને તેના આધારે રચાયેલા વર્ગસમૂહોને જાળવી રાખવાનો અધિકાર છે. કોઈ પણ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ કે જે રાજ્યની ગ્રાંટ પર નિર્ભર હોય તેમાં ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, ભાષા કે તેવા કોઈ એક કારણસર કોઈ નાગરિકને પ્રવેશ આપવાનો ઇન્કાર કરી શકાશે નહિ.

જો કોઈ ઉમેદવાર ચૂંટણીમાં ધર્મ કે જાતિ કે ભાષાના ધોરણે પોતાને મત આપવાની અપીલ કરે તો તે લોકપ્રતિનિધિત્વ ધારાની કલમ 123(3) હેઠળ ગેરરીતિ ગણાય છે. કોઈ પણ રાજ્ય કોઈ કાયદો ઘડીને નાગરિકો કે તેના કોઈ વિભાગ પર કોઈ સંસ્કૃતિ કે કોઈ ભાષાના પાયા પર રચાયેલી તમામ લઘુમતીઓને તેમની પસંદગીની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સ્થાપના અને વહીવટ કરવાનો અધિકાર આપશે. રાજ્ય પણ કોઈ ધર્મ કે ભાષા પર રચાયેલી લઘુમતી સંસ્થાઓને રાજ્યનિધિમાંથી અપાતી શૈક્ષણિક

સહાય કે શૈક્ષણિક શિષ્યવૃત્તિઓ જેવા લાભોમાં માત્ર એ કારણોસર ભેદભાવ કરશે નહિ. આવી લઘુમતી સંસ્થાઓની મિલકતનું ફરજિયાત સંપાદન કે પોતાના હસ્તક લેવા ઇચ્છે તો રાજ્ય જરૂરી વળતર આપીને જ કરી શકે છે. આમ, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના સંદર્ભે મહત્ત્વપૂર્ણ જોગવાઈઓ બંધારણમાં કરવામાં આવી છે.

(6) બંધારણીય ઇલાજોનો હક : ગમે તેટલા સારા કાયદાઓ ઘડવામાં આવે, મૂળભૂત હકોની જોગવાઈ કરવામાં આવે; પરંતુ જો તેનો અમલ યોગ્ય રીતે ન થાય, તો આવી સ્વતંત્રતાનો કે અધિકારનો કોઈ અર્થ સરતો નથી. તેથી આ હકોના અમલ માટે બંધારણમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે જે અનુસાર મૂળભૂત હકોના ભંગ બદલ સીધા જ સર્વોચ્ચ અદાલતમાં કે વડી અદાલતમાં જઈને દાદ માંગવાના અધિકારને પણ મૂળભૂત હક તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. સર્વોચ્ચ અદાલત મૂળભૂત હકોના રક્ષણની અગત્યની ભૂમિકા બજાવે છે આ અંગે અદાલત જરૂરી લાગે તે પ્રકારના યોગ્ય આદેશો, સૂચના કે આજ્ઞાપત્રો, હુકમનામાં કાઢવાની વિશાળ સત્તા તેને બંધારણમાં બક્ષવામાં આવી છે. જે અંગે કોઈ વાંધો લઈ શકતું નથી. મૂળભૂત અધિકારોનો ભંગ થયાની કોઈ રાજ્યની ફરિયાદ કરવામાં આવે તો તેનો યોગ્ય ઉપાય કરવાનું સર્વોચ્ચ અદાલત માટે જરૂરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે 'આ હકને બંધારણના આત્મા સમાન' કહ્યો છે. સંસદ કાયદા દ્વારા આવા હુકમો બહાર પાડવાની સત્તા અન્ય કોઈ અદાલતને સુપરત કરી શકે છે. મૂળભૂત અધિકારોનો ભંગ થતો હોય કે તે સાથે અસંગત હોય તેવો કાયદો ઘડતાં રાજ્ય વિધાનસભાને સર્વોચ્ચ અદાલત અટકાવી શકે છે. આમ, આ હક કોઈ પણ નાગરિકને મૂળભૂત હકોના ભંગ બદલ અદાલતોમાં જવાનો હક અને એ હકોનું રક્ષણ મેળવવાનો હક છે.

આમ, બંધારણમાં બક્ષવામાં આવેલા મૂળભૂત હકો ભારતીય નાગરિકો માટે ઉપલબ્ધ કરાયા છે. આ હકો સરકારો (કેન્દ્ર અને રાજ્ય) સામે આપવામાં આવ્યા છે. મૂળભૂત હકો બધા સમય માટે બધા નાગરિકો માટે ઉપલબ્ધ છે; પરંતુ કટોકટીના સંજોગોમાં અમુક મૂળભૂત હકો સ્થગિત કરી શકાય છે. કોઈ પણ નાગરિકના મૂળભૂત હકો છીનવાઈ જાય તેવા કોઈ પણ કાયદાઓ રાજ્યો ઘડી શકતું નથી.

મૂળભૂત ફરજો

ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી જ લોકો હકો કરતાં ફરજો પ્રત્યે વધુ સભાન હતા. જેમ નાગરિકોને કેટલાક મૂળભૂત હકો આપવામાં આવ્યા છે તેમ નાગરિકોની કેટલીક મૂળભૂત ફરજોનો સમાવેશ 1976માં બંધારણમાં સુધારો કરીને કરવામાં આવ્યો છે. ફરજોનો સમાવેશ મૂળભૂત ફરજો દ્વારા દેશપ્રેમ, રાષ્ટ્રીય ભાવના, કેટલાક ઉચ્ચ આદર્શો અને મૂલ્ય પ્રત્યે નાગરિકોમાં જાગ્રતિ લાવીને રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટે નાગરિકોને પ્રતિબદ્ધ કરવાનો હેતુ હતો. રાષ્ટ્રની એકતા, અખંડિતતા અને સાર્વભૌમત્વના રક્ષણમાં પ્રત્યેક નાગરિક પોતાનું યથાશક્તિ યોગદાન આપે તે થકી સમાજમાં શાંતિ, સલામતી, સદ્‌ભાવના, સંવાદિતતા અને કોમી એખલાસની ભાવના જાળવી રાખવાનું કર્તવ્ય પ્રત્યેક નાગરિકનું દેશ અને સમાજ પ્રત્યે છે તેનું સ્મરણ કરાવવાનો છે. પાઠ્યપુસ્તકોના પ્રથમ પાના પર આ ફરજો દર્શાવવામાં આવી છે.

(1) બંધારણનું પાલન કરવું તેમજ બંધારણમાં વ્યક્ત થયેલા આદર્શો અને સંસ્થાઓ તથા રાષ્ટ્રગીત, રાષ્ટ્રધ્વજનો આદર કરવો.

(2) સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ઉદાત્ત વિચારો અને પ્રેરણાદાયી આદર્શોનો આદર કરવો અને તે અનુસાર વર્તવું.

(3) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવું અને તેનું રક્ષણ કરવું.

(4) જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે અને હાકલ કરવામાં આવે ત્યારે દેશનું રક્ષણ અને રાષ્ટ્રની સેવા કરવા માટે તત્પર રહેવું અને ઉત્સાહભેર જોડાવું.

(5) ભારતના બધા લોકો વચ્ચે ભાઈચારાની ભાવનામાં વૃદ્ધિ કરવી, લોકો વચ્ચે સુસંવાદિતા સ્થાપવી અને સ્ત્રીઓના ગૌરવને હાનિ પહોંચાડનારા વ્યવહારોનો ત્યાગ કરવો.

(6) રાષ્ટ્રના સમૃદ્ધ અને સમન્વિત સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન કરવું.

(7) જંગલો, સરોવર, નદીઓ અને વન્યજીવો સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવું અને સમૃદ્ધ કરવું તથા સજીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવી.

(8) વૈજ્ઞાનિક અભિગમ, માનવવાદ અને શોધવૃત્તિનો વિકાસ કરવો.

(9) જાહેર માલ-મિલકતનું રક્ષણ કરવું અને હિંસાનો ત્યાગ કરવો.

(10) વૈયક્તિક અને સામૂહિક પુરુષાર્થનાં ક્ષેત્રોમાં ઉત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ કરવા સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જેથી રાષ્ટ્ર પ્રગતિ અને સિદ્ધિનાં સોપાનો ઉત્તરોત્તર સર કરતું રહે.

(11) મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક રીતે શિક્ષણ પોતાના પાલ્યને આપવું એ તેના માતા-પિતાની ફરજ રહેશે.

ભારતમાં 6 જાન્યુઆરીને 'મૂળભૂત ફરજદિન' તરીકે ઊજવવાનું નક્કી થયું છે.

આ બધી ફરજો પૈકી કેટલીક ફરજોને કાનૂની પીઠબળ છે. એનું પાલન નહિ કરનારને સજા થાય છે. નાગરિકો ફરજોનું પાલન કરે એ માટે તેમનામાં સભાનતા અને જાગરુકતા ઊભી કરવાનો પ્રયાસ શિક્ષકોએ પ્રયત્નશીલ બનીને કરવો જોઈએ. સમાજમાં પ્રવર્તતા કેટલાંક સામાજિક દૂષણો કે અનિષ્ટો જેવાં કે અસ્પૃશ્યતા, વેઠપ્રથા, બાળમજૂરી, સ્ત્રીશોષણ, જાતીય સતામણી, દહેજપ્રથા, સ્ત્રીભ્રૂણ હત્યા, કુરિવાજો, અંધશ્રદ્ધા-વહેમ સદંતર નાબૂદ થાય એ જોવાની જવાબદારી અને ફરજ નાગરિક તરીકે આપણી છે. સંવેદનશીલ અને જાગ્રત નાગરિક તરીકે આપણે શું કરવું જોઈએ તેનું સ્પષ્ટ દિશાસૂચન આ ફરજો આપણને આપે છે. જો ભવિષ્યના નાગરિક એવાં બાળકો અને કિશોરોમાં આ ફરજોનો વ્યાપક પ્રચાર-પ્રસાર થાય અને તેના મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતાનું સતત અને સઘન શિક્ષણ આપવામાં આવે તો ભવિષ્યના નાગરિકોમાં સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય ઉત્તરદાયિત્વની ભાવના, વિશ્વબંધુત્વ, ન્યાયી અને શોષણવિહીન સમાજની રચનાના ઉચ્ચ આદર્શો ફળીભૂત થઈ શકે.

રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો

રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ બંધારણના ચોથા ભાગમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો ઉદ્દેશ વર્તમાન અને ભાવિ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોને જુદાં જુદાં નીતિવિષયક ક્ષેત્રોમાં કઈ કઈ નીતિઓ ઘડવી એ સંબંધે માર્ગદર્શન આપવાનો છે. આ સિદ્ધાંતો માર્ગદર્શક છે. એનો અમલ કરવા રાજ્ય સરકારો બંધાયેલી નથી; પરંતુ નીતિઘડતરમાં આ સિદ્ધાંતોને કેન્દ્રમાં રાખીને નીતિઓ ઘડવાની અને તેનો અમલ કરવાની રાજ્યની નૈતિક ફરજ છે.

આ સિદ્ધાંતોનો સૌથી મહત્ત્વનો ઉદ્દેશ તમામને રાજકીય, સામાજિક તેમજ આર્થિક ન્યાય મળી રહે તેવી સમાજરચનાની સ્થાપના કરવાનો છે. રાજ્યના ઉદ્દેશો અને ધ્યેયોની પૂર્તિ માટે રાજ્યની નીતિઘડતરમાં દિશાસૂચન આપવાનો છે. ન્યાયતંત્ર દ્વારા આ સિદ્ધાંતોનો અમલ કરવાની જોગવાઈ બંધારણમાં નથી. આ મૂળભૂત સિદ્ધાંતોથી આપણને કોઈ કાનૂની અધિકારો પ્રાપ્ત થતા નથી કે તેનાથી કોઈ કાનૂની પીઠબળ મળતું નથી, કે કાનૂની ઉપાયો પ્રાપ્ત થતા નથી. તેમ છતાં રાજ્યના કાયદાઓ ઘડતી વખતે તથા તેના સંચાલનમાં તે પાયાના છે. કેટલાક હકોનો સમાવેશ બંધારણમાં મૂળભૂત હકોમાં સમાવેશ કર્યો છે જે તત્કાળ આપી શકાય તેવા હતા; પરંતુ બીજા ઘણા હકોનો સમાવેશ રાજયનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં કરવામાં આવ્યો છે. જે જેમ જેમ રાજ્યવ્યવસ્થા સધ્ધર અને મજબૂત બનતી જાય તેમ તેમ ભવિષ્યમાં આ હકો આપતા જવાનો વિચાર બંધારણસભાનો હતો. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે તેનું મહત્ત્વ દર્શાવતાં તેને 'દેશના શાસનના તેઓ પાયારૂપ સિદ્ધાંતો છે.' એવું જણાવ્યું હતું. આપણા બંધારણમાં રાજકીય લોકશાહી સ્થાપવાનો આપણે પ્રયાસ કર્યો છે; પરંતુ સામાજિક અને આર્થિક લોકશાહીની સ્થાપના વિના રાજકીય લોકશાહી અધૂરી છે.

આ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોને વિવિધ વિભાગોમાં દર્શાવીને જાણકારી મેળવીએ.

(1) આર્થિક નીતિઓ સંદર્ભે સિદ્ધાંતો : આર્થિક નીતિઓના ઘડતરમાં ઘણા મહત્ત્વના સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જે નીચે મુજબ છે :

(i) સૌ નાગરિકનું મહત્તમ કલ્યાણ અને શ્રેય સધાય એ રીતે સમાજમાં ભૌતિક સંસાધનોની માલિકી અને અંકુશનું વિતરણ કરવું.

(ii) સંપત્તિ અને ઉત્પાદનનાં સાધનોનું કોઈ ચોક્કસ સમૂહ કે વર્ગોમાં કેન્દ્રીકરણ ન થાય એવી અર્થવ્યવસ્થા રચવા રાજ્ય પ્રયાસ કરશે.

(iii) પુરુષો અને સ્ત્રીઓને સમાન કામ માટે સમાન વેતન મળે એવા રાજ્ય પ્રયાસ કરશે.

(iv) કામનાં સ્થળે તમામ કામદારોનું આરોગ્ય જળવાઈ રહે તેવી માનવીય પરિસ્થિતિનું સર્જન કરવું. સ્ત્રી-પુરુષો અને કુમળી વયનાં બાળકોનું આર્થિક મજબૂરીના કારણે આરોગ્ય કથળે એવા કામધંધા કે બિનઆરોગ્યપ્રદ સ્થળોએ, જોખમી કાર્યો કરવા ન પડે.

(v) ઔદ્યોગિક એકમોમાં સંચાલનમાં કામદારોની સહભાગીદારી માટે રાજ્ય પ્રયાસ કરશે.

(vi) બાળકોને આર્થિક લાચારીના કારણે તેમનું કોઈ પણ પ્રકારે શોષણ ન થાય તથા તે સ્વસ્થ અને સ્વતંત્ર રીતે ગૌરવપ્રદ સ્થિતિમાં તંદુરસ્ત વિકાસ સાધે તે માટે જરૂરી તકો અને સવલતો ઊભી કરવા માટે રાજ્ય ખાસ પગલાં ભરશે.

(vii) સ્ત્રીઓને પ્રસૂતિ સમયે જરૂરી રજાઓ તથા રાહત પૂરી પાડવામાં આવે. કામદાર રાજ્ય વીમાધારો, બોનસધારો, પ્રસૂતિ રજાનો ધારો, ગ્રેચ્યુઈટીધારો વગેરે કાયદાઓ માનવીય ધોરણે મળે તેવા ઉદ્દેશથી ઘડવામાં આવ્યા છે.

(viii) કૃષિ અને પશુપાલનનો આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક ધોરણે વિકાસ થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રયત્ન રાજ્ય કરશે. ગાયો, વાછરડાંઓ, અન્ય દુધાળાં પ્રાણીઓ, ભારવાહક ઢોરોની ઓલાદોની જાળવણી માટે તથા બળદ, ગધેડાં, ગાયોની કતલ અટકાવવા પ્રયાસ કરશે.

(ix) રાજ્યમાં સૌને ન્યાયની સમાન તક મળે. આર્થિક કે અસમર્થતાઓના કારણે કોઈ પણ જરૂરતમંદ નાગરિકને ન્યાય મેળવવા માટેની તકોનો ઈન્કાર કરવામાં નહિ આવે તથા તેઓને મફત કાનૂની સહાય મળી રહે તેવો રાજ્ય પ્રબંધ કરે અને કાયદા ઘડશે.

(2) સામાજિક નીતિઓ સંબંધી સિદ્ધાંતો : અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ, વંચિત સમૂહો જેવા સમાજના નબળા વર્ગોનાં શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોના ઉત્કર્ષ માટે રાજ્યે વિશેષ પ્રયાસો કાળજીપૂર્વક કરવાના રહેશે. જેથી સામાજિક અન્યાય અને શોષણ સામે તેમનું રક્ષણ કરશે.

ભારતમાં રહેતાં તમામ નાગરિકોને માટે સમાન દીવાની કાયદો ઘડવા (યુનિફૉર્મ સિવિલ કોડ) ન્યાય વ્યવસ્થાનું સંચાલન કરીને સૌને ન્યાય મળી રહે એ રીતે રાજ્ય પ્રયત્ન કરશે. લગ્ન, લગ્નવિચ્છેદ, ભરણપોષણ, સગીરો, દત્તકવિધાન, વસિયત વગેરેમાં એક સરખો દીવાની કાયદો ઘડીને સામાજિક ન્યાયની દિશામાં સરકાર પગલાં ભરશે.

રાજ્યમાં સૌ નાગરિકોને કામ કરવાનો હક પ્રાપ્ત થાય, વૃદ્ધાવસ્થા, માંદગી કે અમંગલ પ્રસંગે, વિના વાંકે વેઠવી પડતી તંગીના અન્ય પ્રસંગે શિક્ષણ અને જાહેર સહાય પ્રાપ્ત થાય તે માટે અસરકારક જોગવાઈઓ કરશે.

(3) રાજકીય અને વિદેશ નીતિવિષયક સિદ્ધાંતો :

(i) રાજ્ય ગ્રામપંચાયતોની સ્થાપના કરવા માટે જરૂરી પગલાં ભરશે. તેઓ સ્વરાજ્યના એકમ તરીકે કાર્ય કરી શકે તે માટે તેમને જરૂરી સત્તા અને અધિકારો અને આર્થિક સહાય આપશે.

(ii) રાજ્ય સેવાઓમાં ન્યાયતંત્રને કારોબારીથી અલગ અને સ્વતંત્ર કરવા પગલાં ભરશે જેથી ન્યાયાધીશો નિષ્પક્ષ, નીડર અને નિર્ભીક રીતે ન્યાય ચૂકવી શકે.

(iii) આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ, સલામતી અને ઉન્નતિ માટે, રાષ્ટ્રો વચ્ચે ન્યાયી અને માનપૂર્વકના સંબંધો જાળવવા માટે, આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાઓ અને સંધિઓને લગતી ફરજો પ્રત્યેનો આદર વધારવા અને આંતરરાષ્ટ્રીય મતભેદો અને તકરારી પ્રશ્નોનું લવાદ દ્વારા શાંતિમય નિરાકરણ લાવવાનો પ્રયત્ન રાજ્ય કરશે અને એ બાબતોને અગ્રિમ પ્રોત્સાહન આપશે.

(4) શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક નીતિઓ સંબંધી સિદ્ધાંતો : 14 વર્ષની ઉંમર સુધીનાં તમામ બાળકોને, બંધારણના આરંભ થયાના દસ વર્ષની અંદર, મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય એ માટે રાજ્ય પ્રયાસ કરશે. જે હવે 2009 થી મૂળભૂત હક બન્યો છે.

રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ તરીકે જાહેર કરાયેલા દરેક કલાત્મક અને ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવતાં સ્મારકો, સ્થળો, કલાકૃતિઓ, ઈમારતોનું, પદાર્થોનું યથાપ્રસંગ, લૂંટફાટ, બગાડ, વિકૃતિ, સ્થળાંતર, નિકાલ કે તેનો નાશ થતો અટકાવવાનો અને રક્ષણ કરવાની રાજ્યની ફરજ રહેશે. આમ, રાષ્ટ્રના સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક વારસાનું યોગ્ય રીતે જતન થાય તે જોવાનો ઉદ્દેશ છે.

(5) આરોગ્યવિષયક નીતિઓ સંબંધી સિદ્ધાંતો :

(i) લોકોનું આરોગ્ય અને પોષણનું સ્તર સુધરે એ માટે રાજ્ય પ્રયાસ કરે તથા જાહેર આરોગ્ય અને જનસુખાકારી વધારવાને માટેનાં પગલાંને રાજ્ય પોતાની પ્રાથમિક ફરજોમાં ગણશે.

(ii) આરોગ્ય માટે હાનિકારક એવા કેફી પદાર્થો, પીણાં, નશાયુક્ત/માદક દ્રવ્યો વગેરે પર રાજ્ય પ્રતિબંધ મૂકવાનો પ્રયાસ કરશે. ઔષધિના હેતુઓ સિવાયનાં માદક પીણાં, ડ્રગ્ઝ અને નશાયુક્ત પદાર્થોના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ મૂકશે.

(iii) દેશના પર્યાવરણનું રક્ષણ થાય અને તેમાં જરૂરી સુધારા થાય એ માટે રાજ્ય પ્રયાસ કરે, દેશનાં જંગલો અને વનસૃષ્ટિના રક્ષણ માટેનો ખાસ પ્રબંધ રાજ્ય કરશે.

(iv) કામદારોને કામના સ્થળે આરોગ્યપ્રદ વાતાવરણ પ્રાપ્ત થાય તથા નવરાશની પળોમાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસની પૂરતી તકો તેઓને પૂરી પાડીને, માનસિક તંદુરસ્તી બક્ષવા માટે, મનોરંજનની સુવિધા મળી રહે તેવા પ્રયત્નો રાજ્યોને કરવા જણાવેલ છે.

આમ, રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો હેતુ એવી સમાજવ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થા ઊભી કરવાનો છે. જેમાં શક્ય હોય એટલું સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ થાય. ધાર્મિક કે જ્ઞાતિ આધારિત ભેદભાવ રહિતની સમાજરચનાનું સમતામૂલક, શોષણમુક્ત અને કલ્યાણલક્ષી સમાજવ્યવસ્થા અને અર્થવ્યવસ્થા સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ છે. અર્થાત્ સામાજિક લોકશાહી અને આર્થિક લોકશાહીની સ્થાપનાનો છે. સામાજિક સલામતી દ્વારા સમાજના નબળા વર્ગોના ઉત્કર્ષ માટે વિવિધ કલ્યાણકારી યોજનાઓનો અમલ રાજ્ય કરશે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે. લોકશાહી કેવળ રાજકીય ક્ષેત્ર પૂરતી સીમિત ન રહે પણ સામાજિક અને આર્થિકક્ષેત્ર સુધી તેનું વિસ્તરણ થવું જોઈએ જે થકી શોષણ અને અન્યાયમુક્ત એવી સમતામૂલક, ન્યાયી સમાજવ્યવસ્થાનું સ્વપ્ન સાકાર કરવાની જવાબદારી રાજ્ય સરકારને શિરે મૂકવામાં આવી છે. મૂળભૂત હકો રાજ્યની સત્તાને મર્યાદિત કરે છે જ્યારે રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો રાજ્યની સત્તાને વિસ્તારે છે. મૂળભૂત હકો રાજકીય લોકશાહી સ્થાપે છે, જ્યારે સિદ્ધાંતો સામાજિક અને આર્થિક લોકશાહી સ્થાપવાનું ધ્યેય ધરાવે છે. તેમની વચ્ચે કોઈ વિરોધ નથી. તેઓ એકબીજાનાં પૂરક છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

(1) બંધારણમાં સમાવિષ્ટ મૂળભૂત ફરજો વિશે જણાવો.
(2) રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનું મહત્ત્વ દર્શાવો.
(3) મૂળભૂત હકોની અગત્ય સમજાવો.
(4) વાજબી નિયંત્રણો અને મર્યાદાઓ એટલે શું ?
(5) નિવારક અટકાયત (પ્રતિબંધિત અટકાયત ધારા) વિશે લખો.
(6) ભારતના બંધારણમાં આવેલ બંધારણીય અધિકારો જણાવો.
(7) લઘુમતીઓને બક્ષવામાં આવેલ બંધારણીય અધિકારો જણાવો.

2. ટૂંક નોંધ લખો :

(1) સમાનતાનો હક
(2) બંધારણીય ઈલાજોનો હક
(3) સ્વતંત્રતાનો હક
(4) શોષણ સામેનો હક
(5) આર્થિકનીતિઓ સંદર્ભે માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો
(6) રાજકીય અને વિદેશી સંબંધો વિશેના સિદ્ધાંતો

3. નીચેનાં વિધાનો કારણો આપી સમજાવો :

(1) મૂળભૂત હકોના ભંગ સામે અદાલતનો આશરો લઈ શકાય છે.
(2) બંધારણીય ઈલાજોનો હક 'બંધારણના આત્મા' સમાન છે.
(3) સ્વતંત્રતાઓ અમર્યાદિત કે નિરંકુશ હોઈ શકે નહિ.
(4) રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો અમલ એ મૂળભૂત હકોના ઉપયોગ માટેની પૂર્વશરત છે.
(5) માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો અને મૂળભૂત હકો એ એકબીજાના વિરોધી નથી બલ્કે એકબીજાના પૂરક છે.
(6) શોષણમુક્ત સમાજની રચના એ આપણા બંધારણનું મુખ્ય ધ્યેય છે.
(7) હકો અને ફરજો એક સિક્કાની બે બાજુઓ છે.
(8) બાળમજૂરી સજાપાત્ર ગુનો છે.
(9) માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોના અમલ માટે અદાલતોનો આશરો લઈ શકાતો નથી.
(10) માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો દેશના શાસનમાં પાયારૂપ સિદ્ધાંતો છે.

(11) આર્થિક અને સામાજિક લોકશાહી વિના રાજકીય લોકશાહી અધૂરી છે.

(12) સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક વારસાનું જતન થાય એ જોવાની ફરજ સૌની છે.

4. નીચેનામાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરો :

(1) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે કયા હકને બંધારણનો આત્મા કહ્યો છે ?

(A) સ્વતંત્રતાનો હક (B) સમાનતાનો હક

(C) સાંકૃતિક અને શૈક્ષણિક હક (D) બંધારણીય ઈલાજોનો હક

(2) કોના મતે રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો દેશના પાયા રૂપ સિદ્ધાંતો છે ?

(A) નરેન્દ્ર મોદી (B) જવાહરલાલ નહેરુ

(C) ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ (D) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર

(3) પ્રતિબંધિત અટકાયત હેઠળના આરોપીને કેટલા સમય સુધી અટકાયત હેઠળ રાખી શકાય છે ?

(A) 24 કલાક (B) 6 માસ

(C) 3 માસ (D) આજીવન

(4) કઈ ઉંમરનાં બાળકોને મફત અને નિ:શુલ્ક પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે ?

(A) 6 થી 14 વર્ષનાં (B) 3 વર્ષ સુધીનાં

(C) 14 વર્ષથી ઉપરનાં (D) 18 વર્ષનાં

(5) કઈ ઉંમરનાં બાળકોને જોખમી વ્યવસાયમાં રોકી શકાય નહિ ?

(A) 14 વર્ષથી નીચેનાં (B) 18 વર્ષથી નીચેનાં

(C) 6 થી 14 વર્ષનાં (D) 28 વર્ષના ઉપરનાં

(6) ક્યું આચરણ ભારતનું સામાજિક કલંક ગણાય ?

(A) અસ્પૃશ્યતા (B) બાળમજૂરી

(C) દહેજપ્રથા (D) વહેમ અંધશ્રદ્ધા

પ્રવૃત્તિ

- 'શું આપણું બંધારણ આપણા મૂળભૂત હકોના રક્ષક-વાલી તરીકે સફળ રહ્યું છે ખરું ?'શાળામાં ચર્ચાસભા-મૉકપાર્લમેન્ટ યોજો.
- મતદાતા જાગૃતિ દિનની શાળામાં ઉજવણી કરીએ તથા એક ક્વીઝ સ્પર્ધાનું આયોજન કરીએ.
- માનવ હક/અધિકાર દિનની ઉજવણી પ્રસંગે પ્રખર ધારાશાસ્ત્રી કે માનવ અધિકાર પંચના કોઈ સભ્ય સાથે પૅનલ ચર્ચાનું આયોજન કરો.
- ગાંધીજયંતિ કે આંબેડકર જયંતિની ઉજવણી પ્રસંગે માનવહકો, મૂળભૂત ફરજો કે માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો પર આધારિત સ્લોગન સ્પર્ધા યોજીને શાળાની આસપાસના વિસ્તારમાં જનજાગૃતિ અર્થે એક રેલીનું આયોજન કરીશું.
- મૂળભૂત હકો અને માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં કોણ ચડિયાતું છે ? માનવ હક દિનના દિવસે શાળામાં શિક્ષકો-વિદ્યાર્થીઓની બાળસંસદ યોજીશું.
- તમારા રહેણાંક વિસ્તારમાં વિવિધ પ્રકારે થતી બાળમજૂરી અંગેની મોજણી હાથ ધરીને તેને અટકાવવા તમે શું પગલાં ભર્યાં તેનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
- 14મી નવેમ્બરે (બાળદિને) બાળમજૂરી નાબૂદી ઝુંબેશના કાર્યક્રમો–રેલી, ચિત્રસ્પર્ધા યોજવી અને સંબંધિત આવેદનપત્ર અધિકારીઓને આપવું.
- ડૉ. આંબેડકરના જીવનકવન પર હસ્તલિખિત અંક કે પ્રોજેક્ટકાર્ય કરાવીશું.